

VALUCH TIBOR

A társadalomszerkezet változásainak néhány jellegzetessége a rendszerváltás Magyarországon¹

*A késő Kádár-kor magyar társadalmának sajátosságai*²

Magyarországot a hetvenes-nyolcvanas években – kicsit ironikusan – a legvidámabb bakként emlegették a kelet-európai országok között. Ennek a megállapításnak volt is némi igazságtartalma, hiszen a gazdaságban és a mindennapi életben talán valóban Magyarországon volt a legenyhébb, a legelviselhetőbb a kommunista párt ideológiai és politikai felügyelete. Mindez természetesen nem valamiféle nagylelkű politikai belátásból fakadt, hanem 1956 emlékéből és a rendszer működőképességének fenntartásához fűződő elemi hatalmi érdekekből származott. Ennek ismeretében válik érthetővé, hogy miért próbálkoztak 1968-tól a tervgazdaság részleges piacosításával, a (terv)gazdaság válságának elmélyülésével párhuzamosan miért engedélyezték már a nyolcvanas évek elején a kisméretű társas magánvállalkozások létrehozását.

A nyolcvanas évek elejére alakult ki a klasszikus Kádár-korszak társadalmi szerkezete. Ekkorra már markánsan érzékelhetővé váltak a hatvanas évek végétől kezdődően végbement változások hatásai. Ezeknek lényeges eleme volt, hogy a kialakult keretekhez, feltételekhez alkalmazkodva előbb a mezőgazdasághoz kötődve, majd az ipari és szolgáltató tevékenységhez kapcsolódva (is) széles körűvé vált a második gazdaság. A társadalom újrarétegződésében egyre jelentősebb mértékben érvényesült a duális – az államilag ellenőrzött, valamint a részben legális, részben illegális magán – gazdaság szerepe, a jövedelmi különbségek folyamatosan és gyorsuló mértékben növekedtek, megkezdődött a (elő)vállalkozói réteg szerveződése; s meghatározó mértékűvé vált a rejtett gazdaság szerepe a társadalmi csoportok átrendeződésében.³ A nyolcvanas évektől pedig a legális kisvállalkozási formákban való részvétel vált fokozatosan egyre fontosabb struktúráképző tényezővé. Ezt támasztják alá a nyolcvanas évek első felében készült különböző közvélemény-kutatások és szocio-

¹ Részlet a szerző „Átmenetben – a magyar társadalom a rendszerváltást követő évtizedekben” címmel készülő monográfiájából. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program - Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg a Szentágotthai János Tapasztalt Kutatói Ösztöndíj program keretében.

² Részletesen lásd: Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001.

³ Lásd: Árvay János – Vértés András: *A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon, 1980–1992*. Budapest, 1993.

lógiai felmérések, melyek szerint a magyar társadalom négyötöde hasznosnak tartotta a kisvállalkozásokat, és a háztartások háromnegyede részesedett valamilyen formában a második gazdaságban megtermelt jövedelmekből. Ez egyben arra is utal, hogy a politikai tőke birtoklásának jelentősége a társadalmi rétegződés szempontjából a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától egyre jelentéktelenebbé vált, lényegében csak a kiemelt vezetői posztokon és nomenklatúra-pozíciókban maradt az alkalmazás – egyre inkább formális – feltétele a kommunista párttagság.

A hetvenes-nyolcvanas években a társadalmi szerkezet változásai közül meg kell említeni a kvázi „középrétegesedést” – más kifejezéssel élve a „polgárjogok nélküli polgárosodást” –, a vagyon és jövedelem szerinti differenciálódást s a magyar társadalom mobilitási szempontból történő lassú bezáródását. A mobilitási viszonyok záródása egyrészt a tömeges társadalmi helyzetváltoztatások megszűnését, másrészt pedig azt jelentette, hogy erősödött a különböző társadalmi csoportok önreprodukciós készsége, aminek éppúgy részét képezte az ötvenes években vezetővé, szellemi foglalkozásúvá váltak leszármazottainak értelmiségivé válása, mint a fizikai/városi munkásság erősödő pozíció-átörökítése saját gyermekeikre. A nyolcvanas években a harmincéves és fiatalabb szakmunkás-generációkon belül erőteljes differenciálódás kezdődött. Ennek lényege, hogy a kisebbik hányadnak javultak az esélyei a korábnál kedvezőbb társadalmi pozíció elérésére, míg a többség még a szülők társadalmi pozíciójának megtartására is képtelen volt, és a hátrányosabb helyzetű rétegekbe csúszott le, vagyis betanított, segéd- vagy alkalmi munkássá vált.⁴

A korszak jellegzetessége a gondolkodásmódok és magatartásformák megkettőződése, aminek minden bizonnyal szintén jelentős hatása volt a társadalom szerkezetében végbe ment változásokra is. A hatvanas évek végétől a magyar munkavállalók – elsősorban az ipari munkások, földművesek – jelentős része kettős elv jegyében szervezte az életét. Reggel hattól délután kettőig irányított munkás volt egy gyárban, vagy termelőszövetkezeti alkalmazottként dolgozott, délután kettőtől este hatig pedig vállalkozóként próbált boldogulni és többletjövedelemre szert tenni. Ettől az időszaktól kezdődően komolyan befolyásolta a magyar társadalom szerkezetét a gazdasági mentalitás átalakulása, az individualizáció, az autonómia igénye, az életmód átalakulása, a „polgári” formák terjedése. A vállalkozó hajlam, a kockázatvállalási készség növekedését és egyben a nyolcvanas évek társadalmi változásainak irányát is mutatta a piaci szereplők gyorsuló térnyerése a magyar gazdaságban és társadalomban. 1982 és 1988 között a kisiparosok száma egyharmadával nőtt, a kiskereskedőké duplájára emelkedett. A különböző vállalkozási formákban részt vevőkkel együtt a magánszférában dolgozók száma ugyanebben az időszakban hasonló dinamikával gyarapodott, s 1988 végére meghaladta a félmillió főt, vagyis már a politikai rendszerváltozás előtt az aktív keresők egy nyolcada a magánszektorban dolgozott.

Új jelenség volt a kisvállalkozói réteg kialakulása és a kisiparos, kiskereskedői csoportok létszámának dinamikus bővülése. A mobilitás-vizsgálatok szerint a kisvállalkozói réteg legfontosabb rekrutációs bázisa a szakmunkásság volt, ami egyben azt is jelenti, hogy nem a történeti kispolgárság született újjá, hanem egy részben új kisvállalkozói réteg alakult ki. A kisiparosok esetében már valamivel jelentősebb volt az ipar átörökítése.⁵ A falvakban élőket illetően a kilencvenes évek történései azonban csak részben igazolták azt a nyolcvanas években elfogadott megközelítést, hogy a háztáji gazdálkodás megerősödése megte-

⁴ Bukodi Erzsébet: *A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb társadalmi jellemzői*. Statisztikai Szemle, 73. évf. (1995) 4. sz. 324–339.

⁵ Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig*. Statisztikai Szemle, 73. évf. (1995) 2. sz. 101–120.

remtette egy „vállalkozó, törpebirtokos réteg” kialakulásának lehetőségét a falusi társadalomban. A mezőgazdasági önállók létszámának növekedése jelentősen elmaradt a várakozásoktól, a földek és a műveléshez szükséges eszközök többnyire társas vállalkozások tulajdonába kerültek a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján.

A társadalomban és a közgondolkodásban bekövetkezett átrendeződéseket jól nyomon lehet követni a presztízs-vizsgálatok⁶ segítségével. Az egyes társadalmi pozíciók, foglalkozások megítélésében már 1983-ban is a foglalkozással járó kereseti lehetőség, a feladat ellátásához szükséges tudás, a hatalom és a társadalmi hasznosság voltak a mérvadók. Ezek sorrendje 1988-ig csak kismértékben változott. A nyolcvanas években folyamatosan erősödött a tudás, az önállóság és a pénz társadalmi értéke. A vizsgálat tanúsága szerint azoknak a tevékenységeknek a társadalmi elismertsége növekedett, amelyek ellátása során az előbb említett tényezőknek fontos szerep jutott. Többek között ide sorolható a körzeti orvos, az ügyvéd, a kisiparos, a kiskereskedő, az újságíró. A csökkenő értékű pozíciók közé került a megyei párttitkár, a bányász, a rendőr, a katonatiszt, a gyári segédmunkás.

Ez – lényegét tekintve – a gazdaságra korlátozódó polgárosodás kezdetének és kibontakozásának időszaka. A magyar társadalomban és gazdaságban tehát már a nyolcvanas évek elejétől olyan fontos átrendeződések, változások kezdődtek el, amelyek csak a kilencvenes évek első felében, a politikai átmenetet követően válhattak teljes körűvé.

A rendszerváltás közvetlen strukturális hatásai

A kilencvenes évek közepén már tetten érhetők a rendszerváltás strukturális hatásai. Lényegében egy lassan posztindusztriálissá váló és – számos vonatkozásban – továbbra is korlátozott módon polgárosodó társadalom kialakulásának a periódusa a kilencvenes évtized, amelynek első felében végbementek a meghatározó átrendeződési folyamatok, többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, magánosítása, a szocialista rendszer lebontása.⁷ A kilencvenes évek második felében már az átmenettel együtt járó változások konszolidálásának lehetünk a tanúi.

A politikai átmenet időszakában, a kilencvenes évek elejétől alapvetően megváltozott a társadalom szerveződésének és irányításának rendje. A centralisztikus, autoriter berendezkedést a jogra, a szabadságra, a demokráciára és az autonómiára épülő társadalomszerveződés váltotta fel. Alapvetően átalakultak Magyarország gazdasági intézményei. A kvázipiaci elemeket tartalmazó tervgazdaságot felváltotta a piacgazdaság rendszere. A gazdasági szerkezetváltást annak minden társadalmi következményével együtt az 1988. évi VI. – a gazdasági társaságok alapításáról szóló – törvény és az évtizedforduló „spontán” privatizációja gyorsította fel. Az állami tulajdon az átmenet éveiben jelentéktelenné zsugorodott – 1988 és 1994 között az állami kézben levő vállalatok száma 2378-ról 828-ra csökkent, a termeléshez szükséges javak magántulajdona vált meghatározóvá, kiépült a tőke- és értékpapírpiac.

Mindennek ismeretében megkerülhetetlen a kérdés: milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában az egyes emberek társadalmi helyzetét, pozícióváltását? A rendszerváltozás társadalmi hatásait röviden összefoglalva meg kell jegyezni, hogy az 1989-et követő bő fél évtizedben a piacivá váló körülmények között folyamatosan felértékelődött az iskolázottság, a szakképzettség és a szaktudás – ezen belül a

⁶ Harcsa István – Kulcsár Rózsa: *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest, 1986. KSH.

⁷ Részletesen lásd: Kornai János: *Négy jellegzetesség – a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I-II*. Közgazdasági Szemle, 42. évf. (1995) 12. sz. 1097–1117.; 43. évf. (1996) 1. sz. 1–29.

konvertálható tudás – szerepe a strukturálódási folyamatokban. Tovább növekedett a szimbolikus tőkék, kapcsolatok, kreativitás és vállalkozói hajlandóság, az alkalmazkodóképesség szerepe a társadalmi pozícióváltás során. Minden bizonnyal nagymértékben befolyásolta az egyének és csoportok helyzetét a korábban felhalmozott tőke vagy éppen ennek hiánya, ismét döntő jelentőségű rétegződési tényező lett a – jövedelemtermelésre alkalmas – tulajdon. A jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek növekedése a kilencvenes évek során folyamatos és gyorsuló ütemű volt. Lényeges változás, hogy az első és a második gazdaságbeli pozíció igen gyakran egységesült. Vagy úgy, hogy az első gazdaságbeli munkahely megszűnt, vagy az egyes személy a második gazdaságbeli tevékenységét egyéni/társas vállalkozással fejlesztette. Kialakult egy igen nagy létszámú vállalkozói–kisvállalkozói réteg: „1997-ben minden tizedik magyar háztartásban volt vállalkozó. A rendszerváltást követően az aktív háztartások egynegyede próbálkozott meg a vállalkozással, és 15 százalékuknál a kísérlet eredményesnek bizonyult.”⁸ Az egyéni és társas vállalkozók száma meghaladta az 1 millió főt, közülük minden harmadik olyan vállalkozásnak volt tagja, amely érdemi gazdasági tevékenységet nem folytatott, s elsősorban adóoptimalizálási okok miatt jött létre. Magas volt tehát a kényszervállalkozók száma, a jelenség okai részben a magyar társadalomban meglehetősen széles körben elfogadott adókerülő magatartásra, részben pedig az önfoglalkoztatást megvalósító vállalkozások gyors elterjedésére vezethetők vissza.

Már az 1992-ben végzett mobilitás-vizsgálat adatai szerint jelentős különbségek alakultak ki a magánszektorban és az állami tulajdonú gazdasági szervezetekben foglalkoztatottak iskolai végzettsége, szakképzettsége között. 1992 végén a magánszféra foglalkoztatta a magyarországi aktív keresők egyötödét. Közülük csak minden ötödiknek volt a nyolc általános iskola a legmagasabb iskolai végzettsége, míg az állami foglalkoztatottak közül minden harmadiknak. A magánszektor alkalmazottainak a 70%-a rendelkezett szakmunkás bizonyítvánnyal, illetve érettségivel, az állami szektorban ugyanez az arány 56% volt. A magánszektor keresői között jóval kevesebben voltak az alacsony képzettségű családból származók, mint az állami szférában. Az érettségizett és diplomás apák gyermekeinek aránya ugyanakkor a magánszektor keresői között rendre magasabb volt. „A magán- és a nem magánszektorbeli keresők megoszlása arra enged következtetni, hogy a magánszektor keresői között – szülői háttérüket tekintve – a kedvezőbb helyzetű rétegek valóban nagyobb arányt alkotnak. Következésképpen a privatizációs folyamatoknak azok a kedvezményezettjei, akiknél az előnyösebb társadalmi helyzet már az előző generációnál is tetten érhető”⁹ – írja Bukodi Erzsébet. A munkaerőpiacról kiszoruló többsége viszont az 1989 előtt – az építő- és nehézipari nagyvállalatoknál – tömegesen foglalkoztatott alacsony iskolázottságúak, illetve szakképzetlenek közül került ki.

Megváltozott a társadalom tagoltsága abban a tekintetben is, hogy a középrétegek súlya egyes értelmezések szerint mérséklődött. Elsősorban azért, mert a „középrétegek társadalmi státusát a gazdasági vonatkozású tőkefajtákkal (vagyon, tulajdon) szemben inkább az elmúlt három évtizedben megszerzett tőketípusok, különösen a kulturális tőke biztosítják. A privatizáció nem juttatott a független középosztályi egzisztenciához szükséges vagyont a középrétegek nagyobb csoportjainak.”¹⁰ A kilencvenes években tehát egyfelől folytatódta a már a rendszerváltozást megelőzően kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek

⁸ Kovách Imre: *Szemponatok a posztoszocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon*. In: Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen, 2002. 389–414.

⁹ Bukodi: *A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás*, 1995. 336.

¹⁰ Kovách: *Szemponatok*, i. m.

egyik alapvető mutatója a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony volt, másfelől alapvetően megváltozott az egyes társadalmi rétegek helyzete és összetétele. Ebben az átalakulásban – a kilencvenes évek második felében – egyre markánsabbá vált a munkavégzés intellektualizálódása, ami az új információtechnikai iparágak kibontakozásával is összefügg. S továbbra is fontos maradt a foglalkozási rétegződés szerepe a magyar társadalom tagoltságának alakulásában.¹¹ Ezzel összefüggésben utalni kell arra is, hogy a munkaerőpiac átrendeződése is igen jelentős volt, általános és tartós trendnek bizonyult az aktív keresők számának és arányának mérséklődése. Az aktív háztartások közel kétharmadában következett be olyan munkaerő-piaci változás, ami az 1989/1990-es rendszerváltozás következményének tekinthető. 1993 végére a munkanélküliek száma megközelítette a 700 000 főt, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden ötödik aktív kereső munkanélkülivé vált a kilencvenes évek elején.¹² Ebben az időszakban lényegében folyamatosan növekedett a gazdaságilag inaktív háztartások száma, a nyugdíjasok és az eltartottak aránya.

Az átalakulás következtében az elit nagysága növekedett, ugyanakkor összetételét tekintve heterogénebbé vált. A politikai elit hatalma jogi és politikai korlátok közé került, s ebben a csoportban igen nagymértékű elicsere zajlott le. Új csoportként megjelent a tulajdonosi–vagyoni elit, jelentősen bővült a „nagypolgárság”-nak tekinthető jómódúak rétege. A középrétegek valamelyest karcsúbbá és tagoltabbá váltak. Jelentős és dinamikus volt a kispolgári jellegű csoportok létszámának gyarapodása. Újra növekedett az egyéni gazdálkodói réteg a falvakban, de a történeti parasztság nem teremtődött újra. A proletarizálódó városi és falusi rétegek is jelentős létszámú elemét alkották a kilencvenes évek magyar társadalmának. Általános jelenségnek tűnik, hogy a kilencvenes évtized végére a különböző társadalmi csoportok mobilitási szempontból zártabbá váltak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényelt.

A társadalmi szerkezet és az újratagolódás az ezredfordulón

A jelenkori magyar társadalom tagolódására számos tényező hat egyidejűleg, s a rétegződési folyamatok meglehetősen összetetté váltak. Mindez azzal a következménnyel is jár, hogy a hagyományos elméleti megközelítések és struktúra-modellek alkalmazásával nem ragadhatók meg a tényleges társadalmi változások. Éppen ezért azt a nagymértékű újratagolódást, ami a múlt század utolsó évtizedében végbement és a 2000-es évek elején konszolidálódott, kettős megközelítésben ragadjuk meg: elsőként áttekintést adunk a makro-tényezők – iskolázottság, gazdasági aktivitás-foglalkozásszerkezet, jövedelmi viszonyok – szerinti változásokról, majd ezek ismeretében az újabb rétegződési megközelítések segítségével próbáljuk meg elemezni a mai magyar társadalom mobilitását és rétegződését. A társadalmi tagolódás itt vizsgált három fő dimenziója: az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a jövedelem.

Az iskolázottság szintjének alakulása 1990–2010 között

A magyar társadalom átlagos iskolázottsági szintje az elmúlt évtizedekben folyamatosan emelkedett. Az iskolakötelezettségi korból kilépő személyek körében csökkent az általános iskola 8. évfolyamánál alacsonyabb végzettségűek aránya. Az általános iskola 8. évfolya-

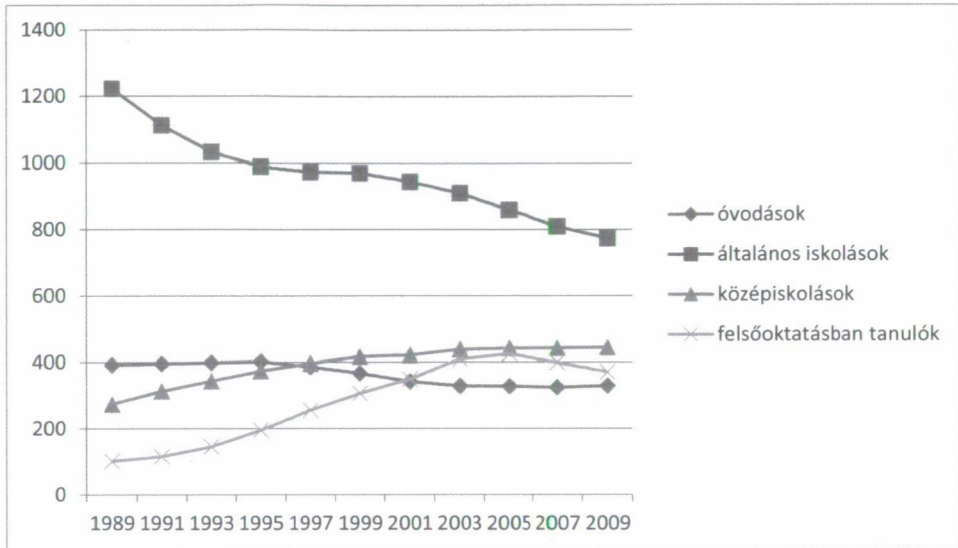
¹¹ Róbert Péter: *Osztály és párt Magyarországon három választás után*. Politikatudományi Szemle, 9. évf. (1999) 1. sz. 67–97.

¹² Kolosi Tamás – Tóth István György: *A rendszerváltás társadalmá*. Budapest, 2000.

mának megfelelő vagy annál magasabb iskolázottsági szintet 1930-ban a 15 éves és idősebb népességnek csupán 13%-a érte el (akkoriban az elemi iskola 6. osztályának elvégzése volt kötelező).

1. sz. ábra

Az iskolalátogatás változása Magyarországon, 1989-2009 (ezer fő)

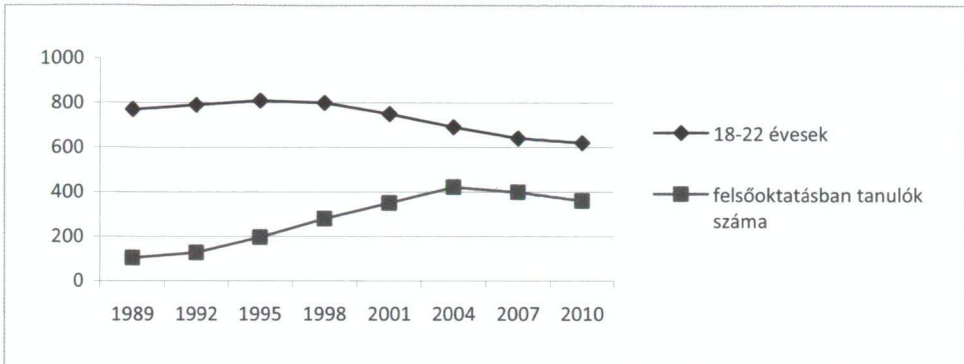
Forrás: Magyarország 1989-2009. KSH, Budapest, 2010. (Saját szerkesztés)

A 2001. évi népszámlálási adatok szerint viszont már a 15 éves és idősebb népesség közel kilenczete végezte el legalább az általános iskola 8. évfolyamát. A 18 éves és idősebb népesség körében a legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya az 1990. évi 29%-ról tovább emelkedett, jelenleg az ilyen korú népesség több mint egyharmadának legalább érettségi bizonyítványa van. Különösen magas ez az arány a 20–24 éves korcsoportban (51%). A népességből az egyetemi, főiskolai végzettséget szerzők aránya az utóbbi három évtized alatt jelentősen emelkedett. A 25 éves és idősebb népességben belüli arányuk az 1970. évi 4,2%-hoz képest 2001-re megháromszorozódott. A statisztikai adatok alapján jól látható, hogy a második világháborút megelőző tízéves időszakban csak felével, harmadával, ezt követően viszont évtizedenként több mint kétszeresével emelkedett a diplomás nők száma. E változások eredményeként 2001-re a diplomások fele nő. A fiatalabb (25–39 év közötti) korcsoportokban a felsőfokú végzettségű nők aránya már jelentősen meghaladja a férfiakét.¹³

¹³ Az adatokat lásd: *A 2001-es népszámlálás adatai. 6. kötet. Társadalmi rétegződés.* Budapest, 2004.

2. sz. ábra

A felsőoktatásban résztvevők számának alakulása Magyarországon, 1989-2010 (ezer fő)

Forrás: Magyarország 1989-2009. KSH, Budapest, 2010. (Saját szerkesztés)

Mindehhez nyilván az oktatási rendszer át alakulása is hozzájárult. Az 1993. évi közoktatási és felsőoktatási törvények szerint kitolódott a tankötelezettség korhatára 16, majd 18 évre, a szakképzés rendszere egységesült, új iskolatípusok, képzési formák jöttek létre, valamint az Európai Unió egyik legfontosabb célkitűzésével, az egész életen át tartó tanulásal összhangban felgyorsult a felnőttképzés fejlesztése. A középfokú oktatásban a legfontosabb változás a 6, illetve 8 évfolyamos gimnáziumi képzés elterjedése, másrészt a szakiskolák irányából az érettségit adó középiskolák felé történt arányeltolódás volt. A szakiskolai tanulók száma 36%-kal csökkent, a gimnáziumban tanulóké 73, míg a szakközépiskoláké 54%-kal emelkedett. Jelentős változások mentek végbe a felsőoktatásban is. A normatív finanszírozásra történő átállás az intézményeket érdekeltette abban, hogy növeljék a hallgatói létszámot, amire már régebben is jelentős társadalmi igény mutatkozott. Ennek eredményeként következett be a felsőoktatás expanziója. Szintén a felsőoktatást érintő – a 2000-es évtizedben jelentkező – fontos változások az intézmény-összevonások, a bolognai rendszer bevezetése és a felvételi rendszer átalakítása.

Az oktatásban résztvevők számát és arányát az alapfokú képzésben döntően a demográfiai folyamatok, közép- és főleg felsőfokon ezen túlmenően az új igények és lehetőségek is formálták. A változások méretei érzékelhetők az egyes korosztályokra jellemző arányokból. Az óvodáskorúak ellátottsága csökkenő korosztályi létszám mellett alig változott: a 3–5 évesek közül az óvodába járó aránya az 1989. évi 86%-ról 2009-re 87%-ra nőtt. A két évtized alatt a nappali képzésekben tanulók aránya a 16 évesek között 79-ről 94-re, a 20 évesek esetében – a középfokú tanulmányok hosszabbodása és a felsőoktatás expanziója következtében – 11-ről 53%-ra emelkedett.

A felsőoktatásban jelentősen nőtt a jelentkezők és a felvettek létszáma. Az összes jelentkezőből felvettek aránya a nappali tagozaton 1989 és 2008 között 35-ről 77%-ra nőtt, majd 2009-ben 67%-ra mérséklődött. Összességében a nappali tagozaton tanulók száma több mint háromszorosára emelkedett az időszak alatt. A különböző képzési területek hallgatói létszámában átrendeződés történt. Jelentős mértékben csökkent a tanárképzésre járók aránya, és kevesebben tanulnak műszaki és mezőgazdasági területen is. Nőtt a humán- és társadalomtudományok, a gazdaság és irányítás és a természettudományok hallgatóinak aránya. Az átrendeződésben szerepe volt a bővülő képzési kínálatnak. A felsőoktatás részeként az 1990-es évek elején jelent meg a doktori (PhD- és DLA-) képzés és az évtized végén

a felsőfokú szakképzés. Mindkettő dinamikusan fejlődött, a doktori programoknak a 2009/2010. tanévben közel 7 ezer hallgatója volt, 71%-uk nappali tagozatos, a felsőfokú szakképzésben 18 500 tanuló vett részt, ebből 15 ezer fő járt nappali tagozatra.

Az iskolarendszerű felnőttképzés részben a korai iskolaelhagyók arányának mérséklésére hivatott, részben pedig a munka melletti tanulást teszi lehetővé azok számára, akik – például szakiskolai végzettséggel – a munkaerőpiacra történő kilépésükkel egyidejűleg a tanulást is folytatni szeretnék. Ez utóbbi funkciója egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Az iskolarendszerű felnőttoktatásban résztvevők száma alapfokon jelentősen csökkent a húsz év alatt, középfokon az ezredfordulóig bővült, majd csökkent, felsőfokon pedig 2004-ig csaknem hétszeresére nőtt, majd fokozatosan visszaesett. A két évtized alatt nagymértékben kibővültek az iskolarendszeren kívüli képzési lehetőségek is. A különböző át- és továbbképzési, valamint egyéb tanfolyamokon 2008-ban több mint 450 ezren vettek részt.

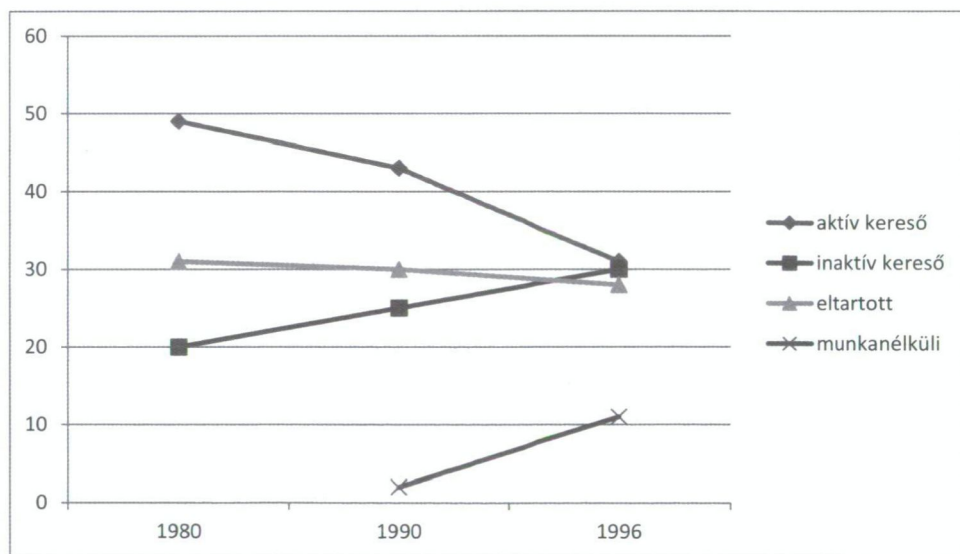
A költségvetés oktatásra fordított kiadásainak GDP-hez mért aránya az 1990-es évek első harmadában volt a legmagasabb (6,6%), ezt követően visszatért a rendszerváltás idején regisztrált 5% körüli szintre, és keveset változott. 2008-ban az összeg csaknem háromnegyedét a közoktatásra, ötödét a felsőoktatásra fordították. A relatíve csökkenő ráfordítások minden bizonnyal hozzájárultak a kulturális egyenlőtlenségek növekedéséhez.

Foglalkoztatottság és gazdasági aktivitás

A gazdaság és társadalom 1989–1990-ben bekövetkezett mélyreható átalakulása alapvető változásokat eredményezett a munkaerőpiacon. Ennek legfőbb jellemzője a teljes foglalkoztatás megszűnése, valamint a munkanélküliség megjelenése és állandósulása volt. A népesség gazdasági aktivitása jelentős mértékben csökkent, többek között a vállalatok és szervezetek megszűnése vagy átalakulása, a termelés és forgalom visszaesése, valamint a munkaerő – új feltételek közötti – intenzívebb kihasználása miatt. A kilencvenes években a

3. sz. ábra

A népesség megoszlása Magyarországon gazdasági aktivitás szerint, 1980–1996 (%)

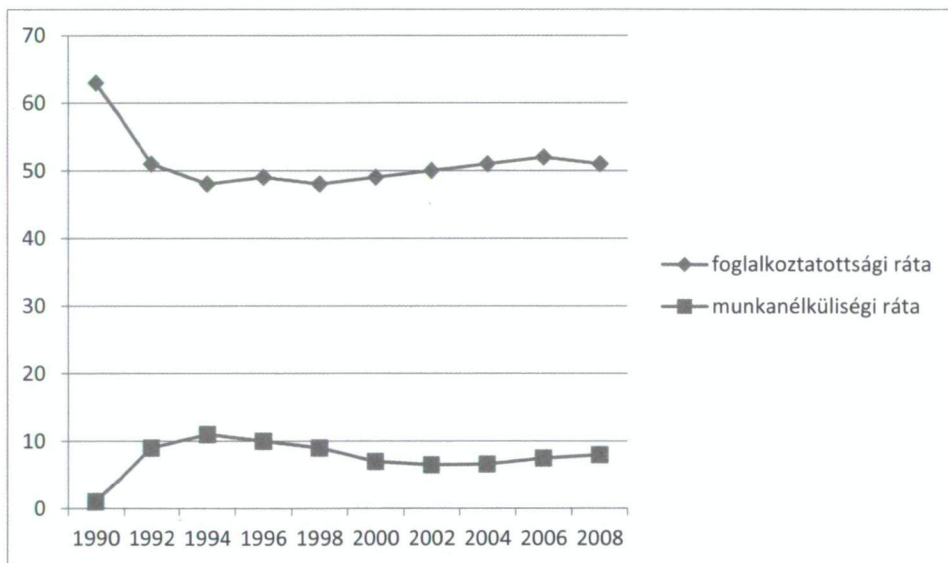
Forrás: Mikrocenzus, 1996. KSH, Budapest, 1998. (Saját szerkesztés)

munkanélküliség elkerülésére a veszélyeztetettek tömegesen választották a nyugdíjat, illetve valamely nyugdíjszerű ellátást, miközben a fiatalok a jobb elhelyezkedési esélyek reményében hosszabb ideig maradtak az iskolapadban, és a jóval alacsonyabb születésszám mellett is lényegében ugyanannyian vették igénybe a gyermekellátás otthoni formáit, mint korábban. 1998 után az inaktívak száma enyhén mérséklődött, de 2009-ben a 15–64 évesek körében így is 2,6 millió volt, mintegy 7%-kal (166 ezerrel) több az 1992. évinél.

A foglalkoztatottság a rendszerváltást követő években – leginkább a gazdaság átalakulása következtében – jelentős mértékben visszaesett. A folyamat mélypontját 1996-ban érte el, ekkor mintegy 3,6 millió embernek volt munkája, ami 1,3 millióval kevesebb a nyolcvanas évek közepéhez képest. A foglalkoztatási ráta a kilencvenes évek legelején még meghaladta a 60%-ot, majd 1996-ig 52%-ra csökkent. A foglalkoztatottak létszámának a rendszerváltást követő első időszakban bekövetkezett nagyarányú csökkenését 1996 és 2006 között a 15–64 éveseknél 327 ezres, 9%-os javulás követte, s ezzel a foglalkoztatottsági ráta 57%-ra nőtt. 2008–2009-ben – a gazdasági világválság munkaerőpiacra gyakorolt hatásával összefüggésben – ismét megindult a csökkenés, és a nemzetközi összehasonlításban mindvégig alacsony foglalkoztatotti ráta 2009-ben a tíz évvel korábbi értékre süllyedt (55,4%). Ezen belül a fiatalok (15–24 évesek) mintegy 18%-a volt foglalkoztatott, ami lényegében fele a tíz évvel korábbinak, míg a 40 év felettiak rátája valamennyi korcsoportban nőtt, s a növekedés különösen az 50 évesnél idősebbek körében volt jelentős.

4. sz. ábra

A foglalkoztatottság és a munkanélküliség alakulása Magyarországon a 15-74 éves népességben belül, 1990-2008 (%)

Forrás: Magyarország 1989-2009. KSH, Budapest, 2010. (Saját szerkesztés)

A fiatalok foglalkoztatottságának csökkenése a magasabb oktatási részvétellel és a tanulás melletti munkavállalás alacsony elterjedtségével, valamint a generációs munkanélküliségi ráta 2004-től tartó ugrásszerű növekedésével magyarázható, ugyanakkor az idősebbek hangsúlyosabb jelenléte a nyugdíjszabályok szigorodásával hozható összefüggésbe.

Az ágazati struktúrában a gazdasági szerkezetváltással húsz év alatt jelentős arányeltolódás zajlott. Az árutermelő szektorok foglalkoztatási súlya fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan a bővülő lakossági igények kielégítését célzó különféle szolgáltatásoké nőtt. Ezzel ellentétben például a mezőgazdaságban és bányászatban dolgozók aránya a kilencvenes évek elején még jelentősen meghaladta a 10%-ot, ez 2009-re 5% alá esett vissza, az ipari és építőipari ágazatokban (bányászat nélkül) foglalkoztatottaké 5–6 százalékponttal, 31%-ra csökkent, miközben a szolgáltatásokban munkát vállalóké ugyanezen időszak alatt folyamatosan emelkedett, és 2009-ben a foglalkoztatottak 64%-a már ebben az ágazatcsoportban dolgozott.

A munkaerő-piaci pozíció és az iskolai végzettség között szoros kapcsolat van, a képzettség jelentősége egyre nő. Az alacsony iskolai végzettségűek, vagy az elavult, nem keresett szakmával rendelkezők versenyhátránya a legjelentősebb. Magyarországon az elmúlt két évtizedben – a népesség képzettségi színvonalának emelkedésével összhangban – a foglalkoztatottakon belül jelentősen csökkent az alapfokú végzettségűek aránya, miközben a középfokúaké, illetve a felsőfokúaké számottevően emelkedett. Ugyanezen időszak alatt eltérő mértékben, de mindhárom iskolai végzettségi szint esetében mérséklődött a foglalkoztatási arány. Az iskolai végzettség jelentősége abban ragadható meg, hogy míg az alapfokú végzettségűek aktivitási szintje tavaly nem érte el a 26%-ot, addig a diplomásoké 80% körül alakult.

A népesség gazdasági aktivitás szerinti szerkezete átstrukturálódott a foglalkoztatottak, illetve a gazdaságilag aktívak hátrányára és a gazdaságilag nem aktív lakosság javára. „Az 1990-es évtized második felében a foglalkoztatottság csökkenése megállt, sőt a foglalkoztatottak száma szerény mértékben növekedett: 2001-re megközelítette a 3,7 millió főt, míg a munkanélkülieké a fokozatos javulás ellenére 400 ezer felett maradt. 2001 után a foglalkoztatottak állományának mérsékelt növekedése folytatódott: 2005-ben 3 millió 846 ezer dolgozó tevékenykedett főállásban, 156 ezerrel több, mint négy évvel korábban. Meg kell azonban jegyezni, hogy a dolgozók létszáma még ekkor is közel 700 ezerrel maradt el az 1990. évi létszámtól. Egyértelműen kedvezőtlen jelenség viszont, hogy a munkanélküliség enyhülése átmenetinek bizonyult, és azt újabb növekedési hullám váltotta fel. A mikrocenzus 2005-ben 467 ezer munkanélkülit talált, 50 ezerrel többet, mint a 2001. évi népszámlálás. Az adatok jól mutatják az átrendeződés hatását: a foglalkoztatottak aránya – a megelőző négy évben végbement némi növekedés ellenére – még 2005-ben is 9%-kal maradt el az 1980-as értéktől” – írja Kolosi Tamás és Tóth István György.¹⁵

1990 után a valóságos munkanélküliség és a regisztrált munkanélküliség adatai eltérnek egymástól. A statisztika nem kezeli munkanélküliként azokat, akik nem regisztráltatták magukat, illetve a segélyjogosultságukat elvesztették. A munkanélküliek négyötöde fizikai munkás, s csak egyötödük alkalmazott vagy más szellemi foglalkozású. A kilencvenes években a munkanélküliek átlagosan 41%-ának a legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb a nyolc általános iskola volt, a munkát keresők körében legnagyobb létszámban a 15–29 éves korosztályok tagjai fordultak elő. A munkanélküliség az országon belül regionálisan is eltéréseket mutatott, legmagasabb arányú az egykori „szocialista” ipari körzetekben és az Alföld északi területein volt viszonylag alacsony a Nyugat-Dunántúlon.

A munkanélküliség időtartama és a szegénység között a kutatások határozott összefüggéseket mutattak ki. Minél tartósabban válik valaki munkanélkülivé, annál nagyobb a valószínűsége, hogy elszegényedik, de az összefüggés fordítva is igaznak bizonyult a rendszer-váltást követő években, vagyis aki szegényes életkörülmények között él, nagyobb valószínű-

¹⁵ Uo.

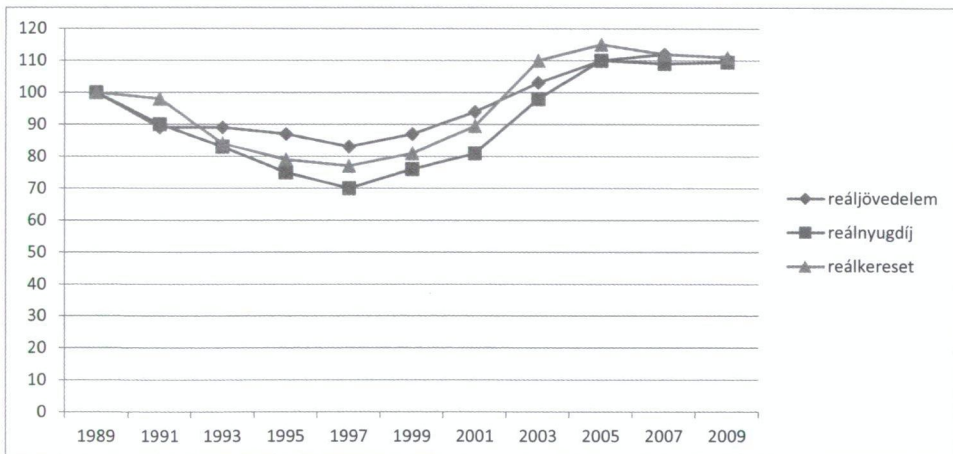
séggel lesz munkanélküli. A kilencvenes évek közepén a munkanélküliek kétharmada férfi, egyharmada nő volt. Az elhelyezkedés lehetetlensége továbbra is elsősorban az alacsony iskolai végzettségű fiatalokat érintette jobban. A csak általános iskolát végzetteknek az átlagnál jóval kisebb volt az esélyük az állásba kerülésre, ellenben a felsőfokú iskolázottságúak között a munkanélküliek aránya igen alacsonyan mozgott, 1990 és 1996 között 3%-ról 10%-ra emelkedett azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol munkanélküli személy élt. A munkanélküli háztartások egyötöde komfort nélküli lakásokkal rendelkezett. Regionálisan – munkanélküliségi szempontból – az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiók váltak tartósan depressziós területté, az előbbi a nehézipar gyors leépülése, az utóbbi pedig viszonylagos gazdasági elmaradottsága következtében.¹⁶ A kilencvenes évek második felében a foglalkoztatási lehetőségek jelentősen javultak az évtized első éveéhez viszonyítva, ami a munkanélküliség csökkenésében is szerepet játszott.

Jövedelmi tagolódás, egyenlőtlenségek

A társadalmi átrendeződés következtében radikálisan átalakult a jövedelemelosztás rendszere is. A folyamat legfontosabb jellemzője a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése volt. Ha a jövedelmi viszonyok történeti alakulását vizsgáljuk, akkor látható, hogy a lakossági jövedelem legnagyobb tételét képviselő bruttó kereset egy főre jutó értéke az 1989. évi havi 10 600 forintról húsz év alatt 19-szeresére emelkedett. Az adózás utáni nettó átlagkereset ennél kisebb mértékben, havi 8200 forintról 15-szörösére nőtt. A keresetek reálértéke – nagyarányú nominális növekedés és fogyasztói áremelkedés mellett – 1996-ig folyamatosan csökkent, ekkor az 1989. évinél 26%-kal volt kisebb. Ezt tíz éven keresztül tartó csaknem töretlen emelkedés követte, azonban a 2006. évi csúcspontot követő éveket ismét csökkenés vagy kismértékű növekedés jellemezte. A reálbér 1989. évi szintjét 2002-ben érte el, összességében pedig a 2009. évi reálbér színvonala 13%-kal haladta meg a 20 évvel korábbit.

5. sz. ábra

A reáljövedelem, reálkereset és a reálnyugdíjak alakulása Magyarországon, 1989–2009 (1989=100)

Forrás: Magyarország 1989–2009. KSH, Budapest, 2010. (Saját szerkesztés)

¹⁶ Mikrocenzus, 1996. A munkát keresők, 1997.

A nettó és bruttó keresetek hányadosa jelentősen csökkent az időszak alatt: 2009-ben 100 forint keresetből 62 forint maradt a munkavállalóknál az 1989. évi 77 forinttal szemben, ami önmagában is jól mutatja a rendszerváltás jelentette társadalmi terheket. A keresetek alakulásában a nemek közötti különbség csökkent, a nők 22%-os hátránya 13%-ra mérséklődött. A rendszerváltást követően a keresetek alakulásában az iskolai végzettség szerepe nőtt. A szellemi foglalkozásúak kereseti előnye a fizikai dolgozókhoz képest a rendszerváltás idején 70–75%-os volt, napjainkra 100% fölé emelkedett. Az ágazatok közötti különbségek is nőttek, és a kereseti arányok több tekintetben átrendeződtek.

A társadalmi jövedelmek az egy főre jutó nettó jövedelem több mint harmadát adják. A pénzbeli társadalmi juttatások legmeghatározóbb tétele – mintegy kétharmada – az első-sorban időskorúak ellátását biztosító nyugdíj. Ennek aránya az összes társadalmi jövedelemen belül a kilencvenes évek második harmadától növekvő volt. A nyugdíjban és nyugdíjszerű ellátásban részesülők száma a rendszerváltást követő első nyolc évben 30%-kal nőtt, és a kilencvenes évek közepétől meghaladta a hárommilliót. A gyors növekedést részben a nyugdíjkorhatár eléréskor tömeges nyugdíjba vonulása, részben pedig a munkaerőpiacról kiszoruló munkavállalási korúak nyugdíjrendszerbe történő menekítése okozta. A kilencvenes évek végétől az ellátottak száma mérséklődött, részben a nyugdíjkorhatár fokozatos emelése miatt, részben az engedmények korlátozása, valamint a rokkantnyugdíjazás szabályainak szigorítása miatt. A nyugdíjak reálértéke 1997-ig 31%-kal csökkent, majd egy évi stagnálást követően fokozatosan emelkedett, és 2004-ben meghaladta az 1989. évi szintet. A növekedés 2007-ben megtorpant, 2009-ben pedig 5,7%-os csökkenés következett be. A gyermekneveléshez való egyik fontos társadalmi hozzájárulás, a családi pótlék rendszere többször változott: néhány évig a gyermekek után járó adó-kedvezménnyel kombinálva működött, később (2006-ban) a kettőt egyesítették. E változásokkal is magyarázható, hogy a kifizetett összeg aránya a GDP-hez viszonyítva fokozatosan csökkent, 3,1%-ról 0,9%-ra, majd 2006 óta 1,3–1,4%-ot ér el. A munkanélküliek támogatására fordított kiadások aránya a pénzbeli társadalmi juttatások között 1993-ban volt a legmagasabb (8%), onnantól a 2010-es évtized elejéig folyamatosan csökkent, majd ismét nőtt.

Összességében az 1990-es évtized első hét évében az egy főre jutó összes reáljövedelem 17%-kal csökkent. A foglalkoztatottság visszaesése és a munkájukat megtartók reálbérének csökkenése egyfelől, a nyugdíjasok számának gyors emelkedése másfelől a munkajövedelem arányának csökkenéséhez, a társadalmi jövedelmek szerepének emelkedéséhez vezetett. Az egy lakosra jutó reáljövedelem 1997-től tíz éven keresztül folyamatosan emelkedett, azonban a 2007–2009-es időszak három évéből kettőben ismét csökkent; színvonala 2006-ban 20%-kal, 2008-ban mintegy 9–10%-kal volt magasabb az 1989. évinél.

A jövedelmi különbségek az időszak elején nagymértékben fokozódtak. A legmagasabb jövedelmű népességtized előnye a legszegényebb 10%-hoz viszonyítva az 1987. évi 4,6-szeresről 1995-ig 7,5-szeresre nőtt, ami megmaradt 2004-ig, és azóta mérsékeltebben emelkedve, elérte a 8,7-szeres különbséget. A társadalmi differenciálódás folyamatai a rendszerváltozást követően határozottabbá váltak. 1992 és 1997 között a relatív szegények – akik az átlagos jövedelem felével vagy ennél kevesebbel rendelkeztek – aránya tízről 14%-ra nőtt, a létminimum szintjén vagy ez alatt élők aránya pedig megháromszorozódott, vagyis 10,1%-ról 31,1%-ra emelkedett.¹⁷ A rendszerváltozás jelentette társadalmi–gazdasági átmenet leglényegesebb, a jövedelmi viszonyokat is alapvetően befolyásoló folyamatai – többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, a szocialista rendszer lebontása – a ki-

¹⁷ Ferge Zsuzsa: *Szociálpolitika 1988–1997*. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve*. 1-2. köt. Budapest, 1999. 554–570.

lencvenes évek első felében lezajlottak, a kilencvenes évek végén már az átmenettel együtt járó változások konszolidálódásának lehettünk a tanúi.

Az átmenet és a jelenkori magyar társadalom mobilitása és tagolódása

Mint bemutattuk, a rendszerváltozást követő évek során a különböző társadalmi csoportok nagysága és összetétele jelentősen megváltozott.¹⁸ Az 1989/1990 óta eltelt évtizedek társadalmi átrétegződését a számok felől közelítve, látható, hogy 2001-ben a foglalkoztatott férfiak 23, a nők 26%-a tartozott a vezetők és az értelmiségiek, szakértők, hivatalnokok közé.¹⁹ A belső tagolódást illetően lényegesek a nemek közötti különbségek: a férfiaknál a felső- és középvezetők, a nagy- és középvállalkozók, illetve a magasan képzett értelmiségiek, a magas beosztású hivatalnokok vannak többségben, a nőknél viszont az alsószintű vezetők és az alacsonyabb beosztású értelmiségiek. Minél idősebb foglalkoztatotti csoportot vizsgálunk, annál magasabb a vezetők, az értelmiségiek és a szakértők aránya.

Emelkedett a képzett szolgáltatási, kereskedelmi, irodai, technikus – más szóval, a kiszolgálói, az asszisztensi – jellegű tevékenységeket végzők aránya. Ezt a foglalkozási területet alapvetően a nők uralkodják: a részfoglalkoztatottak 37%-a tartozik ide, szemben a férfiak egytizedével. Nagyon markánsak a korcsoportok szerinti különbségek is: a harminc éven aluli foglalkoztatott nőknek majdnem a fele, az ötven éven felülieknek „csak” a 31%-a sorolható ebbe a rétegbe. Szintén jelentősnek mondható az önfoglalkoztatók, a vállalkozók és a különböző nagyságú munkaadók aránya. Ezt támasztja alá, hogy 2001-ben a foglalkoztatott férfiak majdnem egyötöde, a nők 11%-a volt önálló. A vállalkozók hányada az idősebeknél magasabb, mint a fiatalabbaknál. A harminc év alatti foglalkoztatott férfiaknak csak az egytizede tartozik ebbe a társadalmi csoportba, a 40–49 éveseknek viszont már csaknem az egyötöde.

A foglalkoztatott férfiak fele, a nők 28%-a tartozik valamilyen munkásrétegbe. A férfiak egyötöde szakképzett munkás, és 33%-uk végez képzetlen munkát; a nőknél a szakképesítéssel rendelkezőkhöz viszonyítva jóval magasabb a betanított és a szakképzetlen foglalkozásúak hányada. Figyelemreméltóak az életkori különbségek, amelyek másként jelentkeznek a férfiaknál és másként a nőknél: a férfiaknál az életkor előrehaladásával visszaesik a réteghez tartozók aránya, a nőknél viszont megemelkedik.

Az aktív keresők a népességen belül kisebbségbe kerültek. Ez a tény előtérbe állítja az inaktívak (nyugdíjasok, rokkant nyugdíjasok, egyéb inaktívak) és a munkanélküliek rétegződésének problémáját. A rokkantnyugdíjasok több mint 40%-a korábban betanított vagy szakképzetlen munkásként dolgozott, azaz viszonylag nagy hányaduk már aktív idejében is periferikus, kevés előrelépési lehetőséget kínáló pozícióban volt. Az öregségi és a hozzátartozói nyugdíjban részesülők társadalmi–foglalkozási helyzet szerinti összetétele ennél valamivel kedvezőbb képet mutat. Ez leginkább a vezetői, az értelmiségi, hivatalnoki, szakértői társadalmi státusúak magasabb hányadában nyilvánul meg; a rokkant nyugdíjasokénál alacsonyabb azok aránya is, akik a munkaerőpiacról való kivonulást megelőzően betanított vagy szakképzetlen munkásként dolgoztak.

2001-ben a 15–74 éves népesség 5%-a volt munkaerő-piaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűnek tekinthető. Ide tartoznak a tartósan munka nélkül lévők éppúgy, mint az iskolapadból kikerülő, de elhelyezkedni nem tudó fiatalok. Ez utóbbiak aránya különösen a 20–24 évesek között magas, de a 25–29 éves nők között is több mint 6%-os. A tartó-

¹⁸ Lásd: Valuch: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, i. m.

¹⁹ Lásd: *A 2001-es Népszámlálás adatai*. 6. kötet. *Társadalmi rétegződés*. Budapest, 2004.

san – legalább 12 hónapja – munka nélkül lévők részaránya viszont a középgenerációban – a 30–49 évesek között – a legmagasabb.

Nyilvánvaló összefüggés van a képzettség és a társadalmi-foglalkozási helyzet között. A felső- és középvezetők, a nagy- és középvállalkozók több mint 90%-a legalább érettségizett, és a férfiak 60, a nők 55%-ának diplomája is van. Már a kategória megnevezéséből is adódik, hogy a magas beosztású hivatalnokok, szakértők szinte mindegyike diplomás. A hierarchia másik oldalán, a szakképzettséget nem igénylő foglalkozási pozíciókban dolgozó nők 70, a férfiak 60%-ának nincs semmilyen képzettsége. Az életkori vizsgálódás arra utal, hogy a képzettség és a társadalmi-foglalkozási helyzet közötti kapcsolat a fiataloknál gyengébb. Az alacsonyabb iskolázottságú fiatalok között az idősebbekénél magasabb a szakképzett szolgáltatási, kereskedelmi foglalkozásúak, illetve a vállalkozók (az esetek nagy részében az önfoglalkoztatók) aránya. A 20–24 éves betanított munkát végzők egynegyede pedig legalább érettségizett. Ehhez hasonló mintázat adódik a szakképzetlen foglalkozásúaknál is. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a viszonylag jól képzett fiatalok nem elhanyagolható hányada kezdi karrierjét a foglalkozási hierarchia alján.

Az iskolai végzettség, a képzettség nemcsak azt befolyásolja, hogy ki milyen foglalkozási pozícióban helyezkedik el, hanem azt is, hogy egyáltalán el tud-e helyezkedni. 2001-ben az általános iskolai végzettséggel sem rendelkező 15–74 évesek 9%-a volt tartósan munka nélkül, illetve tartozott azok közé a fiatalok közé, akik már kikerültek az iskolapadból, de még nem volt rendszeres munkájuk. Természetesen a harminc év alattiak között a legmagasabb az arányuk: a legképzetlenebb férfiak egynegyede, a nők 40%-a tartozik a munkaerőpiaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűek közé. Az iskolai végzettség emelkedésével csökken a munkapiacról kiszakadók hányada; ugyanakkor még a fiatal diplomás férfiaknak is az 5, a nőknek pedig a 7%-a tartozott ebbe a csoportba 2001-ben.

Figyelemre méltóak az összefüggések a társadalmi-foglalkozási státusz és a munkavégzés különböző szempontjai között. Az átlagosnál többeknek rövidebb a munkaidejük a magasán képzett értelmiségiek, szakértők, valamint az alsósztintű vezetők, alacsonyabb beosztású hivatalnokok között. De a szakképzetlen munkásnők 13%-a is olyan munkarendben dolgozik, amelyben a szokásos heti munkaidő nem haladja meg a 35 órát. A foglalkoztatott férfiak 35, a nők 24%-a napi ingázó. Arányuk különösen magas a szakképzett ipari foglalkozásúak és a betanított munkát végzők között.

A területi-lakóhelyi jellemzőket tekintve markáns különbségek adódnak. Az urbanizációs lejtőn lefelé haladva csökken a szellemi foglalkozásúak aránya. A településtípusok szerinti differenciák még szembetűnőbbek, amikor a foglalkoztatottakra és ott is csak a legfiatalabbakra koncentrálunk. A Budapesten élő 15–29 évesek 30%-a vezető vagy értelmiségi; ez az arány a községekben élő kortársaiknál alig haladja meg a 10%-ot. A lakóhelyi kistérségek fejlettségi színvonala szerint vizsgálódva szintén lényeges különbségek adódnak, amelyek leginkább a szellemi foglalkozásúak arányszámaiban érhetőek tetten. Amíg a gazdasági szempontból nagyon fejlett térségekben a 15–74 évesek 44%-a végez valamilyen szellemi, szolgáltatási munkát, addig a fejletlen területeken élők 22%-áról mondhatjuk el ugyanezt, ami jól mutatja az átrétegződés területi-társadalmi vetületeit is.

A kortárs szociológia számos figyelemreméltó elemzésben próbálta meg értelmezni a magyarországi társadalmi átrétegződés folyamatát, és igyekezett képet adni az ennek következtében kialakult társadalmi struktúráról. Laki László értelmezése szerint az átmenet során meghatározó módon befolyásolta a társadalmi átrétegződést, hogy a gazdaság nem az egységesülés irányába mozdult el, hanem egy sajátos, némileg átalakult duális gazdasági szerkezet alakult ki. Létrejött egy teljes egészében külföldi tulajdonban levő és dinamikusan fejlődő szektor és egy vegyes – magyar és külföldi tulajdonban álló –, minimális fejlődő

dést mutató szektor. Ezek között gyenge a kapcsolat. A gazdaságra ebben a felállásban egyfajta dezintegráció jellemző, ami meghatározza a foglalkozási és a jövedelmi viszonyokat is.

Ezen duális piaci szerkezet mellett a magyar gazdaságban a legális tevékenységek mellett továbbra is erősen jelen van a fekete-szürke gazdaság, „továbbá a hatalmas kiterjedésű természetes önellátás, melyet a munkaerőpiacról való kiszorultság, az alacsony keresetek stb. okán előálló megélhetési kényszerek tesznek időszerűvé és meghaladhatatlanná”.²⁰ Ugyancsak befolyásolta a társadalmi struktúrát és az átrétegződést a magyar gazdaság kilencvenes évekbeli transzformációs válsága, a vállalati csődök sorozata, a GDP gyors és jelentős, 20% körüli visszaesése, a kétszámjegyű infláció, a bérek és fizetések reálértékének csökkenése. Alig fél évtized alatt másfélmillió munkahely szűnt meg Magyarországon, tömegessé vált a munkanélküliség a foglalkoztatás szintje alacsonnyá vált és ott stabilizálódott. Az elmúlt 10–15 évben az aktív keresők száma 3,6 és 3,9 millió között ingadozott. A 15–64 éves népességen belül Magyarországon 57%-os volt a foglalkoztatottak aránya, míg Ausztriában 69%, Németországban 65% ugyanez az arány. Mindez felgyorsította az elszegényedést és a lecsúszást egyes társadalmi csoportokban, a szegények száma ismét jelentősen növekedett, a munkaerőpiacról tartósan kiszorulóké hasonlóképpen. Ez utóbbi azt is jelenti, hogy tartóssá vált a marginalizálódás is ebben a csoportban, hiszen e helyzet átörökítése is jelen van napjaink magyar társadalmában.

Laki mindezek alapján úgy véli, hogy a rendszerváltozást követő egy-másfél évtized során nem az a társadalom jött létre, amit az új politikai elitek ígértek, és aminek kialakulását a társadalom a rendszerváltástól várta. Egyrészt az 1989 előtti társadalmi csoportok leértékelődtek, és a széles középosztályosodás elmaradt, másrészt az újkapitalizmus sajátos rétegeit, a tulajdonosokat, nagyvállalkozói csoportokat kellett „létrehozni”, gyakran olyan erőforrás-átcsoportosítással, ami más társadalmi csoportok kárára ment végbe. Harmadrészt megjelentek „a rendszerváltás által nem vizionált” társadalmi csoportok, rétegek: 1./ a még állásban lévők, de elszegényedők, lecsúszók, társadalmi identitásukat elvesztők, 2./ a munkaerőpiac mezsgyéjén billegők, akik hol munkához jutnak (többnyire közmunka keretében), hol nem, hol segélyből élnek, hol nem, 3./ a reményvesztett marginalizáltak, a „feleslegesek”, akik a megváltozott, igényesebbé vált munkaerő-piacon nem tudnak mit eladni.²¹ Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek „elszabadultak”, és a polarizáció vált meghatározóvá. Mindez egy olyan struktúrát hozott létre, ami a következő csoportokból áll: 1./ a társadalom 5–8%-át kitevő, a globalizációval lépést tartani tudó, vagyonos réteg; 2./ a 10–15%-nyi, nem módos és nem is széles felső középosztály; 3./ a 30–40%-nyi alsó középosztály, amelynek a helyzete a rendszerváltás után nem változott meg lényegesen, továbbra is a létminimum fölött, de az instabilitás állandó fenyegetésében élnek; 4./ a 37–55%-ot kitevő szegények, marginalizáltak, belsőleg továbbtagolt/tagolható csoportjai. Mindez egy kevés gazdagra és sok szegényre tagoló, polarizált társadalomszerkezet felé mutat, semmint a szociális piacgazdaság középosztályosuló társadalmára, ahol a társadalmi közép a társadalom felét/kétharmadát is elérheti.

A másik, több tényezővel dolgozó, releváns rétegződési modellt Bukodi Erzsébet dolgozta ki. Abból indult ki, hogy az összetett megközelítés révén a társadalmi folyamatok mikro-tényezői is jobban megragadhatók, és a társadalmi tagolódás is pontosabban leírható. Hagyományos társadalomstatisztikai megközelítésben a társadalmi rétegződés vizsgálata három dimenzióban történik: az iskolai végzettség, a foglalkozási pozíció és a jövedelem

²⁰ Laki László: *Rendszerváltások Magyarországon*. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest, 2006. 67.

²¹ Laki: *Rendszerváltások Magyarországon*, 69.

mentén. Mindezek nyilvánvalóan megmagyarázzák a társadalmi egyenlőtlenségek egy részét, a társadalmi tagolódás folyamatát, ám kétségtelenül elsősorban egy statisztikus/statikus értelmezésre adnak lehetőséget, a finomabb tagoltság feltárására nem vagy csak kevésé. A rétegződési folyamatok megválaszolására összetettebb, szélesebb alapokon nyugvó szempontrendszerre és klasszifikációra van szükség. Ezért – különösen napjainkban – létjogosultsága van a fogyasztásra, a fogyasztói csoportokra, valamint az életmód és életstílus szerinti csoportosításra alapozó perspektívának is, illetve a hagyományos és a modern rétegződési megközelítések együttes alkalmazásának. A hagyományos és az újabb rétegződési szempontok egyesítését a magyar társadalom 1989 előtti, igen sajátos töredezettsége és számos ponton tetten érhető dualitása is szükségessé teszi.

Ennek alapján Bukodi Erzsébet olyan rétegződési elemzés kidolgozására vállalkozott, ami a foglalkozási viszonyok mellett a mindennapi élet egyes dimenzióit is figyelembe veszi. Mindez persze számos kérdés vet fel. Például a foglalkozási viszonyaik alapján azonos rétegbe tartozóknak hasonlók-e az anyagi életkörülményei avagy sem? Mennyiben azonos és mennyiben tér el a mentalitásuk, értékrendjük? Milyen fogyasztási és kulturális preferenciáik vannak? Hasonlók-e az egy réteghez tartozó csoportokban a státusátörökítés trendjei avagy sem?

A rendszerváltást követő évtizedek társadalmi viszonyainak leírása, értelmezése során Bukodi az úgynevezett EGP-sémára támaszkodik, ami a réteghelyzetet két részre bontja a foglalkozási viszony szempontjából: „A munkamegosztási pozícióra, amely a végzett munkához szükséges szakképzettséget, az önállóság, autonómia fokát jelöli, illetve a munkaerőpiaci helyzetre, amely a jövedelem mértékét, a felfelé irányuló mobilitás esélyeit, a státusvesztés kockázatát, a munka biztonságának a fokát fejezi ki.”²² Ennek az értelmezési keretnek a rétegelnevezései: 1.) felső szolgáltatói réteg (felső- és középszintű vezetők, magas beosztású értelmiségiek, nagyvállalkozók); 2.) alsószintű szolgáltatói réteg (alsószintű vezetők, dominánsan kiszolgáló jellegű munkát végző értelmiségiek); 3.) középszintű szellemiek; 4.) rutinszerű szolgáltatói foglalkozást űzők; 5.) kisfoglalkoztatók; 6.) nem mezőgazdasági önálló; 7.) mezőgazdasági önálló; 8.) szakképzett munkások; 9.) szakképzetlen munkások; 10.) mezőgazdasági foglalkozásúak. Bukodi ennek alapján a következő csoportokat tartalmazó társadalmi rétegződési sémát vázolta fel: 1.) nagyvállalkozók; 2.) felsőszintű vezetők; 3.) képzett szakértők; 4.) alsószintű vezetők; 5.) technikus, irodai képzetek; 6.) kisfoglalkoztatók; 7.) Jegyéni vállalkozók; 8.) mezőgazdasági vállalkozók; 9.) képzett ipari foglalkozásúak; 10.) betanított munkások; 11.) képzetlen munkások; 12.) munkapiacról kiszakadók; 13.) soha nem dolgozó inaktívok.

A társadalmi–foglalkozási réteghelyzet további árnyalása az anyagi életkörülmények bevonásával lehetséges. Ez jól mutatja, hogy az egyes munkapiaci–foglalkozási rétegek mennyire rendelkeznek tőkével, mennyire képesek a fogyasztásra. Egy másik megközelítésben az anyagi körülményekre, a szabadidős tevékenységekre és a lakásviszonyok jellemzőire alapozva igyekeztek elkülöníteni státuscsoportokat. Eszerint a magyar társadalom a fogyasztás és az életstílus jellemzőit vizsgálva a következő csoportokra tagolható: 1.) konzisztens magas státusúakra; 2.) konzisztens felső-középrétegre; 3.) fogyasztás-orientált középrétegre; 4.) felhalmozás orientált középrétegre; 5.) jó lakású kisegzisztenciákra; 6.) szabadidő-orientált kisegzisztenciákra; 7.) jó lakású szegényekre; 8.) konzisztens szegényekre; 9.) leszakadók. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi rétegződés-modell szerint több foglalkozási–munkapiaci csoport tagjai tartoznak egy-egy fogyasztási és életstílus-csoportba, s

²² Bukodi Erzsébet: *Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból*. In: Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek*, i. m. 118.

ugyancsak fontos, hogy ez utóbbi csoportok demográfiai és társadalmi összetétele is változatos. Példaként elegendő arra utalni, hogy ha a fogyasztási csoportok és a gazdasági aktivitás kapcsolatát vizsgáljuk – amint Bukodi írja –, akkor a „konzisztensen magas státusúak és a fogyasztásorientált felső középréteghez tartozó 15–64 évesek csaknem 90%-a dolgozik, de a konzisztens felső középrétegben is 83%-os ez az arány. A foglalkoztatottak hányada a leszakadók körében a legkisebb, mindössze 38%, egyötödük munkanélküli, 15%-uk rokkantnyugdíjas, további 9%-uk pedig inaktív. A munkanélküliek és az inaktívak részaránya a konzisztensen szegények közt is majdnem eléri a 25%-ot, és a jó lakású szegények mellett közöttük a legnagyobb a rokkantnyugdíjasok hányada is. Az öregségi (és özvegyi) nyugdíjasok az idősebb korstruktúrájú, jó lakású szegények és a jó lakású kiségzisztenciák esetében a leginkább felülreprezentáltak.”²³

Összefoglalás

A bemutatott adatok és elemzések alapján megállapítható, hogy a rendszerváltozást követően a foglalkozási rétegek szerint a magyar társadalom szerkezete eltolódott a szellemi foglalkozások felé. Ezen belül is a képzett kereskedelmi, szolgáltatási, irodai és technikai foglalkozásúak súlya nőtt meg, míg mérséklődött a közvetlen termelésirányítók és képzett ipari foglalkozásúak részesedése. Ezzel párhuzamosan folyamatos képzettségi és iskolázottsági polarizáció figyelhető meg a foglalkozási rétegződésben. A munkapiaci rétegződés az anyagi-vagyoni helyzet meghatározó tényezője lett. Markánsná vált az elmúlt két évtized során a tőketulajdonosok elkülönülése a többi társadalmi rétegtől. A vezetők és értelmiségiek csoportján belül is erőteljes vagyoni-jövedelmi differenciálódás zajlott le a felső és középszintű, szakértői, elitértelmiségi csoportok és az alsó szintű vezetők, hivatalnokok, értelmiségiek között.

A szakképzetlen fizikaiak és a munkapiacról kiszakadók alkotják a periférikus réteget. Mint a már többször idézett elemző írja: „[é]letstílus-tipológia alapján is elmondható, hogy a magyar társadalom alapvetően hierarchikus-vertikális elrendezettségű, amelyben jól lehatárolható, a különböző fogyasztási dimenziókat tekintve viszonylag homogén, a különböző fogyasztási dimenziókat tekintve konzisztens profilú felső és alsó (szegény) réteg.”²⁴ A mai magyar társadalom szerkezetét egymáshoz viszonyítva és egymáson belül is jól tagolt és meglehetősen zárt társadalmi rétegek jelenléte határozza meg.

²³ Bukodi: *Társadalmunk szerkezete*, 153.

²⁴ Bukodi: *Társadalmunk szerkezete*, 159.

TIBOR VALUCH

Some Peculiarities of the Social Structure in Hungary after the Democratic Transition

Hungarian society underwent significant changes in the 20th century, especially in the second half of the century. After the regime change in 1989–90, the 1990s largely witnessed the return of bourgeois social conditions. The paper discusses how the social stratification and the social structure of Hungarian society changed in the nineties and later, and tries to grasp the main elements of this transformation. A social organization based on law, freedom, democracy and autonomy replaced the centralized, authoritarian order. Hungarian economy was radically transformed from a planned economy with quasi-market elements to a market economy.

But which were the specific factors that influenced or determined the social position of individuals? In the decade following 1989, under market conditions, educational background, specialized training and applied knowledge, that is, any convertible knowledge, became more valuable. Symbolic capital, such as network, creativity, the spirit of enterprise and the ability to adjust, also took on a new significance. The amount of previously accumulated capital, or the lack of it, notably influenced the position of individuals or groups; property became a determining factor once again. Income and wealth inequalities were gradually increasing. Positions obtained in the formal and informal economies often merged, either because the former ceased to exist altogether or because the informal activity was transformed into an individual or joint enterprise. This led to the emergence of a stratum of entrepreneurs. By the mid-nineties, the number of individual or joint entrepreneurs exceeded one million, a third of whom were involved in a dysfunctional enterprise. Many of those who had been forced into private enterprises got there as a result of widely tolerated tax evasion

On the one hand, it seems that the social transformation leading to marketization and the emergence of the private sector, which had started even before the democratic transition, continued even in the 1990s. On the other hand, the social positions in Hungarian society were rearranged. The decrease in the number and ratio of wage-earners also proved to be a lasting trend. The elite was growing, its composition became more heterogeneous while its power was limited by legal and political constraints. The stratum of those who can be described as the “big bourgeoisie”, including the economic elite, expanded considerably. The middle classes became narrower and more segmented. The groups we can call petty bourgeois also multiplied significantly. The individual village farmer assumed greater importance. The city and village proletariat still remained a large segment of Hungarian society. Hidden unemployment became open and massive. Generally speaking, social mobility had clearly decreased by the end of the twentieth century.